

УДК 477.54

DOI <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2021.3.16>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ УКРАЇНИ

Сачко Д.В. – кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри публічного управління та права
Херсонського державного аграрно-економічного університету
ORCID: 0000-0002-6350-4818

Стаття присвячена актуальній у сучасному українському суспільстві проблемі державного регулювання гуманітарної політики, а саме створенню законодавчих та інституційних форм реалізації політики формування і збереження національної пам'яті. Автор дає визначення ключових понять визначеної проблематики – «національна пам'ять», «історична політика» та «публічна історія», а також коротку характеристику теоретичного дослідження визначеної проблематики як серед українських, так і серед закордонних дослідників. Визначається основна відмінність між «історичною політикою» та «публічною історією». Вказуються недоліки «історичної політики», яку із 2014 р. проводить Український інститут національної пам'яті.

Український інститут національної пам'яті (Інститут) – орган виконавчої влади в Україні, котрий виконує провідну роль у процесі реалізації історичної політики, має своїм завданням дослідження, популяризацію та захист історичного минулого, правового забезпечення цього процесу. У статті визначено основні напрями роботи Інституту, а також основні результати його роботи. Наприклад, результативність ухвалення та реалізації «декомунізаційних» законів в Україні, ініційованих Інститутом. Також визначено організаційну структуру Інституту національної пам'яті. Автор вказує власну думку щодо недоліків організації та роботи установи.

Автор звертає увагу на деякі приклади використання форм і методів публічної історії, беручи за зразок роботу співробітників Національної академії наук України, які останнім часом системно презентують науково-популярні видання, медіа-проекти й онлайн-курси.

Також автор статті наводить власний погляд на перспективи розвитку та вимоги до «історичної політики» та «публічної історії», можливі заходи, спрямовані на покращення реалізації державної політики у сфері збереження національної пам'яті в Україні.

Ключові слова: історична пам'ять, історична політика, публічна історія, державне регулювання, публічне управління.

Sachko D.V. Historical memory as a subject of state regulation in the modern socio-political dimension of Ukraine

The article is devoted to the problem of state regulation of humanitarian policy, which is relevant in modern Ukrainian society, namely the creation of legislative and institutional forms of implementation of the policy of formation and preservation of national memory. The author defines the key concepts of this issue – “national memory”, “historical policy” and “public history”, as well as gives a brief description of the theoretical study of this issue among both Ukrainian and foreign researchers. The main difference between “historical politics” and “public history” is determined. The shortcomings of the “historical policy” pursued by the Ukrainian Institute of National Memory since 2014 are pointed out.

The Ukrainian Institute of National Memory (Institute) is an executive body in Ukraine, which occupies a leading place in the process of implementing historical policy, has the task of researching, promoting and protecting the historical past, the legal support of this process. The article identifies the main areas of work of the Institute, as well as the main results of its work. For example, the effectiveness of the adoption and implementation of “decommunization” laws in Ukraine, which were initiated by the Institute. The organizational structure of the Institute of National Remembrance has also been determined. The author indicates his own opinion on the shortcomings of the organization and operation of the institution.

The author draws attention to some examples of the use of forms and methods of public history, taking the example of the staff of the National Academy of Sciences of Ukraine, who have recently systematically presented popular science publications, media projects and online courses.

The author of the article also gives his own view on the prospects of development and requirements for “historical policy” and “public history”, possible measures aimed at improving the implementation of state policy in the field of preservation of national memory in Ukraine.

Key words: *historical memory, historical policy, public history, state regulation, public administration.*

Постановка проблеми. Гуманітарна сфера вже традиційно вважається «другорядним» напрямом державної політики будь-якої країни. Україна не є винятком. Саме за рахунок освіти, науки, медицини, культури державна влада економить бюджет, а кандидати у Президенти, народні депутати, депутати місцевих органів влади та місцевого самоврядування спекулюють соціально-гуманітарними проблемами, щоб отримати якнайбільше прихильності серед громадян у формі їх голосу на виборах. Так само традиційно архіважливими напрямками розвитку будь-якої країни є її економіка, обороноздатність, міжнародне визнання тощо.

Однак зазвичай саме проблеми у сферах освіти, культури, духовності (особливості менталітету, мови, релігії, історичної пам'яті) породжують одні із найжорстокіших і триваліших конфліктів у світі. Яскравими прикладами цього є тривалі релігійні війни, цивілізаційні конфлікти Сходу та Заходу, локальні війни (Ізраїльсько-Палестинський конфлікт, війни в Африці, сепаратистські тенденції на Сході України й українсько-російська «гібридна» війна). Навіть якщо причини криються у політичних, економічних проблемах або амбіціях, привід зазвичай зосереджений у гуманітарній політиці держав.

Одним із найбільш поширених джерел національних суперечок є історія, адже якнайкраще піддається ідеологізації з боку публічної влади або навіть сама формує ідеологію. Із поширенням таких явищ, як «публічна історія» й «історична політика», вона набуває дедалі більшого значення для формування державної та міжнародної політики.

Отже, важливо розуміти сутність цих явищ і визначати особливості їх реалізації в українських реаліях, особливо через здійснення своїх функцій публічною владою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам сутності понять «публічна історія» й «історична політика» присвячена значна кількість закордонних наукових робіт Д. де Грут [1], Дж. Ліддінгтон [2], П. Нора [3], Л. Репіна [4], І. Савельєва [5], Ф. Сайер [6], М. Хальбвакса [7] та ін.

Із 1978 р. виходить науковий часопис «The Public Historian», а у 1979 р. була створена Національна рада з публічної історії (National Council on Public History), у 2010 р. – Міжнародна федерація публічної історії (International Federation for Public History). Невід'ємною складовою частиною розвитку цього напрямку в історичній науці є підготовка фахівців із публічної історії, її здійснюють освітні програми у багатьох університетах світу й України (таких як Український Католицький Університет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка тощо).

Таким чином, теоретико-методологічне вивчення «історичної пам'яті» й особливості практичного впровадження публічної історії реалізується і в Україні такими вченими, як В. Бондар [8], Г. Голубчик [9], Л. Зашкільняк [10], Г. Касьянов [11], А. Киридон [12], І. Колесник [13], О. Удод [14] та ін. Проводяться відповідні семінари та конференції, зокрема «istPUBLICA: Публічна історія в Україні та світі» (Київ, 25 жовтня 2019 р.), за результатами якої було опубліковано Матеріали зазначеної науково-практичної конференції [15].

Мета статті – визначити місце публічної історії у публічному управлінні в Україні, особливості її реалізації на сучасному етапі та визначити можливу перспективу розвитку.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації вказаної мети важливо визначитися із сутністю таких понять, як «історична пам'ять», «публічна історія» й «історична політика».

Суспільна пам'ять є цінним ресурсом публічного управління та джерелом державотворення. Крім того, вона є об'єктом державного управління, орієнтованим на вирішення важливих політичних і соціальних проблем, наприклад, становлення політичної нації, формування національної ідентичності, забезпечення політичної стабільності [9, с. 52], але не сформованість єдиної суспільної, а тим більше національної пам'яті, різні ціннісні орієнтири та тривала відсутність єдиної національної історії українського народу призводять до соціальних і національно-культурних конфліктів. Тому вкрай необхідно використовувати іноземний досвід вирішення подібних конфліктів за допомогою «публічної історії».

На думку українського дослідника новітньої історії України та політичних процесів ХХ ст. Г. Касьянова, історична пам'ять – це форма «колективної» або «культурної» пам'яті, її різновид, який претендує на статус традиції; або це сконструйований засобами історичної політики стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках [11, с. 134–135].

Отже, історична пам'ять як сама є результатом політичної та культурної діяльності, так і сама безпосередньо впливає на культурно-релігійну, політико-соціальну, національну ідентичність.

Тому закономірно постає питання, що є історична політика? Історична політика – це різновид політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання та використання у політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій [11, с. 135].

Тобто вона здійснюється в інтересах певних політичних, національних, етнічних або культурних груп із метою отримати чи утримати владу, забезпечити політико-соціальну стабільність, мати ідеологічний контроль над великими соціальними групами. Для цього є необхідним процес інструментизації історії та пам'яті. У такому контексті «політика пам'яті» виступає більш вузьким поняттям, що пов'язаний із практикою формування колективної (або суспільної) пам'яті та не передбачає втручання в академічну науку або викладання історії.

Важливо пам'ятати, що «публічна історія» й «історична політика» – це не тотожні поняття. Публічна історія – новий міждисциплінарний напрям соціально-гуманітарних наук, котрий передбачає поєднання різноманітних практик, за допомогою яких історичні знання є інтелектуально доступними широкому загалу та представляються у формах музейних експозицій і виставок, в історичній журналістиці, документалістиці, евристичних проектах зі збирання колекцій і написання науково-публіцистичних робіт, проведенні публічних лекцій тощо [11, с. 135].

В Україні поширені обидва явища – «публічна історія» й «історична політика», однак важливо, щоб вони отримували державну підтримку у своєму розвитку однаковою мірою, що сьогодні слабо простежується.

Регулювання політики історичної пам'яті є новим напрямом сучасної української публічної політики. Вона розвивається у двох напрямках: а) формування законодавчої бази та б) здійснення установчо-організаційних заходів. Обидва завдання вже протягом шести років намагається реалізувати Український інститут національної пам'яті [16].

Український інститут національної пам'яті становить новостворений центральний орган виконавчої влади, мета якого – реалізація державної політики у сфері збереження української національної пам'яті. Відповідно, він підпорядковується Кабінету Міністрів України та безпосередньо Міністерству культури й інформаційної політики [16].

Відповідно до Положення про Український інститут національної пам'яті від 12 листопада 2014 р. № 684 зі змінами та доповненнями основними функціями Інституту є [16]:

1) здійснення державної політики у сфері збереження національної пам'яті (вивчення державотворчих процесів на території України, особливостей ведення, його учасників, увічнення пам'яті осіб, що захищали, представляли інтереси України, жертв революційних подій, геноциду проти українського народу та політичних репресій; вивчення історичної та культурної спадщини України, її популяризація, розвінчання історичних міфів);

2) подання на розгляд Міністерству культури й інформаційної політики пропозиції формування державної політики у сфері збереження національної пам'яті (відновлення національної пам'яті, формування національної свідомості громадян України, у тому числі корінних народів і національних меншин, популяризація «українського» у світі, аналіз і критика дій тоталітарних режимів на території України);

3) участь у підготовці проектів міжнародних нормативних актів, укладає у рамках своїх повноважень міжвідомчі міжнародні договори;

4) організаційна діяльність: організація дослідження маловивчених подій на території України, або тих, що замовчувалися у Радянському Союзі, наприклад, політичні репресії, Голодомор 1932–1933 рр., інформування української та світової громадськості про результати такої роботи;

5) ведення пошуку, обліку та збереження місць поховань жертв радянського та нацистського тоталітарного режимів, антитерористичних;

6) соціальний захист і реабілітація учасників війн за незалежність і територіальну цілісність України протягом XX–XXI ст.;

7) спорудження та збереження місць пам'яті в Україні та за її межами, де проживають українці, виготовлення друкованої, кіно- та відеопродукції з питань збереження національної пам'яті, формування виставкової продукції;

8) створення та забезпечення діяльності галузевого державного архіву Інституту як архівної установи;

9) сприяння діяльності громадських об'єднань і сприяння проведенню наукових досліджень із відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу [16].

Структура Українського інституту національної пам'яті передбачає наявність: Голови (В. В'ятрович (2014–2019), А. Дробович (2019 – донині)), Апарату Інституту (перший заступник, заступник; Управління наукового забезпечення політики національної пам'яті; Відділ аналізу тоталітарних режимів; Відділ аналізу українського державотворення; Управління інституційного забезпечення політики національної пам'яті; Відділ обліку та збереження місць пам'яті; Відділ музейної справи; Сектор обліку та збереження усних джерел; Сектор забезпечення взаємодії з підвідомчими закладами й установами та ін.), Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті у регіонах [16].

Предметом дослідження Українського інституту національної пам'яті є проблеми Української революції 1917–1921 рр., репресії радянської влади проти

інакомислячих, Голодомор 1932–1933 рр., участь українців, зокрема Організації Українських націоналістів та Української Повстанської Армії, у роки Другої світової війни, та ін. [16].

За свою шестирічну історію Український інститут національної пам'яті досяг таких значних результатів:

1) Заклав правові основи політики «декомунізації», досягши ухвалення Законів України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»; «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.»; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» [16].

2) Створено Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті, де зберігаються ще нещодавно закриті таємні матеріали щодо репресованих осіб та осіб, що здійснювали ці репресії.

3) Сформовано нормативну базу щодо пам'ятних дат і ювілеїв.

4) Видано надзвичайно велику кількість науково-популярної літератури, проведено різноманітних заходів, спрямованих на популяризацію історії України, її героїчне та трагічне минуле.

Отже, Український інститут національної пам'яті за шість років існування (2014–2021 рр.) продемонстрував свою ефективність, однак, на нашу думку, є певні недоліки у роботі цієї установи: по-перше, Інститут як орган центральної виконавчої влади працює у рамках доктрини «історичної політики» та досить часто демонструє категоричність певних висновків, що породжує нові конфлікти, наприклад, польсько-український конфлікт через трактування історичної ролі Організації Українських Націоналістів, по-друге, переважна більшість співробітників Апарату Українського інституту національної пам'яті не є професійними істориками-науковцями, а тому є вірогідність ідеологізації або присутність тенденційності у наукових і науково-популярних виданнях.

Крім того, Україна – молода демократична держава, що намагається подолати пострадянський спадок і, як у будь-якій демократичній державі, де панує свобода думки та слова, не може бути єдино правильною «офіційною історією», розробленою відповідним органом виконавчої влади. Тому необхідно поступово відмовлятися від «історичної політики» та поглибити вивчення «публічної історії» та її ролі у збереженні історичної пам'яті та національної самосвідомості.

Реалізація безпосередньо «публічної історії» в Україні зазвичай здійснюється на академічному рівні, причому не лише у зв'язку із підвищенням до неї уваги. Інститут історії України НАН України й Інститут української археографії та джерелознавства НАН України у співпраці з багатьма іншими «університетськими» дослідниками протягом 2000-х рр. систематично випускали у світ науково-популярні книги на вузькоспеціалізовану тематику «Як Росія Україною торгувала» (2007 р.), «Українська звитяга у Віденській битві народів 1683 р.» (2013 р.) та інші під грифом «Про Україну з гонором і гумором. Годі скиглити! Шануймося!», а із початком російської агресії проти України у 2014 р. було видано робота В. Брехуненка, В. Ковальчука, М. Ковальчук, В. Корнієнка «“Братня” навала. Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст.» (2016 р.). Таким чином науковці звертають нашу увагу на найбільш значущі події в українській історії та традиції.

У 2017 р. в інтернет-просторі з'явився проект Інституту історії України НАН України «Історія з м'ясом» – історична науково-популярна програма інформаційної

мережі «Ukrainian Media Network», ідея створення якої належить українському громадському діячу, журналісту й історику Данилу Яневському [17].

Поширюються онлайн-курси для вивчення певних аспектів історії України. Наприклад, Студія онлайн-освіти EdEra разом із Центром досліджень визвольного руху розробили онлайн-курс про роботу з архівами КГБ «Розсекречені», під час проходження якого будь-хто бажаючий може дізнатися про особливості роботи органів КГБ, їх діловодство тощо [18].

Однак зазначені заходи та діяльність лише Інститутів НАН України й Українського інституту національної пам'яті, окремих науковців, що працюють в університетах, поодинокі спроби окремих осіб та організацій неспроможні замінити повноцінну систематичну політику органів публічної влади із забезпечення збереження національної пам'яті й ідентичності українського народу.

Перспективними напрямками державної політики щодо розвитку публічної історії збереженні історичної пам'яті є:

1) перегляд державних вимог до гуманітарної складової частини підготовки здобувачів вищої освіти;

2) на державному рівні переглянути комеморативні заходи, тобто ті, що допоможуть підкреслити значення історії для сучасного розвитку та безпеки суспільства;

3) обов'язкове залучення широкого кола представників академічної спільноти до розробки й апробації законодавства, проєктів, здійснення наукових досліджень органами виконавчої влади, зокрема до роботи в Українському інституті національної пам'яті;

4) розширення державного фінансування заходів і пам'ятних дат, місцевих урядових програм, які допомагають покращити імідж провінційних територій, їхню туристичну привабливість, а отже, стимулювати економічний розвиток регіонів;

5) відкриття або хоча б розширення доступу громадян до джерел інформації, що має національне історичне значення;

6) нормотворча, організаційна та матеріальна підтримка організацій зі збереження культурної спадщини, центрів туристичного, патріотичного виховання, негромадських організацій;

7) розширення мережі підготовки фахівців із публічної історії, сприяння їх міжнародним підвищенням кваліфікації.

Висновки. Історична пам'ять і публічна історія в Україні є важливим елементом державотворчих процесів, тому вкрай важливо продовжити функціонування Українського інституту національної пам'яті як єдиного сьогодні органу влади, котрий опікується регулюванням питань національної історії та пам'яті із розширенням залученості академічної наукової спільноти до цієї діяльності. Вкрай важливо збільшити матеріальне забезпечення гуманітарної, зокрема історико-патріотичної й освітньої сфер життєдіяльності суспільства, змінити залишковий принцип фінансування на першочерговий.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. De Groot J. *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. London. New-York : Routledge, 2009. 305 p.
2. Liddington J. What Is Public History? Publics and Their Pasts, Meanings and Practices. *Oral History*. 2002. № 1 (30). P. 83–93.
3. Nora P. Between memory and History. Idem. *Realms of Memory: Rethinking the French Past. Vol. 1: Conflicts and Division*. New York, 1996. P. 7–23.

4. Репина Л. Наука и общество: публичная история в контексте исторической культуры эпохи глобализации. *Ученые записки Казанского университета. Серия «Гуманитарная наука»*. 2015. № 3. (157). С. 55–67.

5. Савельева И. Профессиональные историки в «публичной истории». *Новая и новейшая история*. 2014. № 3. С. 141–155.

6. Sayer F. *Public History: A Practical Guide*. London. New-York : Bloomsbury Publishing Plc, 2015. 159 p.

7. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2. С. 8–27.

8. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 377–400.

9. Голубчик Г. «Публічна історія» як сфера державно-управлінської діяльності: зарубіжний досвід. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 1 (20). С. 51–59.

1. Зашкільняк Л. Теоретичні проблеми сучасної історичної політики в Україні. *RES HISTORICA*. 2018. Вип. 46. С. 365–381.

2. Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.

3. Киридон А.М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 150–161.

4. Колесник І.І. «Місця пам'яті» в культурному просторі історіографії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 84–93.

5. Удод О.А. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*. 2013. Вип. 8. С. 8–14.

6. istPUBLICA: Публічна історія в Україні та світі: Матеріали науково-практичної конференції, м. Київ, 25 жовтня 2019 р. Київ : Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. 64 с.

7. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/>.

8. «Історія з м'ясом». URL: <https://cutt.ly/bT4TrK>.

9. «Розсекречені». URL: https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:Renaissance+KGB_4+2019_0512/about.

REFERENCES:

1. De Groot, J. (2009) *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. London. New-York: Routledge, 305 p.

2. Liddington, J. (2002) What Is Public History? Publics and Their Pasts, Meanings and Practices. *Oral History*. № 1 (30). P. 83–93.

3. Nora, P. (1996) *Between memory and History*. Idem. *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Vol. 1: Conflicts and Division. New York, P. 7-23.

4. Repyna, L. (2015) *Nauka y obshchestvo: pablychnaia ystoriya v kontekste ystorycheskoï kultury epokhy hlobalyzatsyy* [Science and Society: Public History in the Context of the Historical Culture of the Epoch of Globalization]. *Uchenye zapysky Kazanskoho unyversyteta. Seryia "Humanytarinaia nauky"*. № 3. (157). S. 55–67.

5. Saveleva, Y. (2014) *Professyonalnye ystoryky v "pablychnoi ystoriy"* [Professional historians in "public history"]. *Novaia y noveishaia ystoriya*. № 3. S. 141–155.

6. Sayer, F. (2015) *Public History: A Practical Guide*. London. New-York: Bloomsbury Publishing Plc, 159 p.

7. Khalbvaks, M. (2005) *Kollektyvnaia y ystorycheskaia pamiat* [Collective and historical memory]. *Neprykosnovennyi zapas*. № 2. S. 8–27.

8. Bondar, V. (2013) *Derzhavna polityka ystorychnoi pamiati v Ukraini 1990–2000-kh rr.: osnovni tendentsii* [State policy of historical memory in Ukraine in 1990–2000: main trends]. *Istorioghrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 23. S. 377–400.

9. Holubchuk, H. (2014) “Publicna istoriia” yak sfera derzhavno-upravlinskoï diialnosti: zarubizhnyi dosvid [“Public history” as a sphere of public administration: foreign experience]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*. Vyp. 1 (20). S. 51–59.
 10. Zashkilniak, L. (2018) Teoretychni problemy suchasnoi istorychnoi polityky v Ukraini [Theoretical problems of modern historical policy in Ukraine]. *RES HISTORICA*. Vyp. 46. S. 365–381.
 11. Kasianov, H.V. (2016) Istorychna pamiat ta istorychna polityka: do pytannia pro terminolohiiu y henealohiiu poniat [Historical memory and historical politics: on the question of terminology and genealogy of concepts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 118–137.
 12. Kyrydon, A.M. (2017) Studii pamiaty u suchasniï humanitarystytsi: istoriia stanovlennia [Memory Studies in the Modern Humanities: A History of Formation]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 150–161.
 13. Kolesnyk, I.I. (2013) “Mistsia pamiaty” v kulturnomu prostori istoriografii [“Places of memory” in the cultural space of historiography]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. Vyp. 8. S. 84–93.
 14. Udod, O.A. (2013) Shkilna istorychna osvita yak reprezentant polityky pamiaty. Natsionalna ta istorychna pamiat [School history education as a representative of the politics of memory.]. *National and historical memory. Polityka pamiaty u kulturnomu prostori*. Vyp. 8. S. 8–14.
 15. istPUBLICA: Publicna istoriia v Ukraini ta sviti [Public history in Ukraine and the world]: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 25 zhovtnia 2019 roku. Kyiv: Istorychnyi fakultet KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2019. 64 s.
 16. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty [Ukrainian Institute of National Memory]. URL: <https://uinp.gov.ua/>
 17. “Istoriia z miasom” [“Story with meat”]. URL: <https://cutt.ly/bT4TtrK>.
 18. “Rozsekrecheni”. [“Declassified”]. URL: https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:Renaissance+KGB_4+2019_0512/about.
-